УДК 94(575.2) (04)

ГҮЛЧӨ ДАРЫЯСЫНЫН ТӨМӨНКҮ АГЫМЫНДА ЖАЙГАШКАН АРХЕОЛОГИЯЛЫК ЭСТЕЛИКТЕР

Эргешов Турдумамат
К. И. Скрябин атындагы
Кыргыз улуттук агрардык университетинин
Тарых жана философия кафедрасынын изденүүчүсү,
Султанов Эмил
тарых изилдөөчү

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ, РАСПОЛОЖЕННЫЕ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ РЕКИ ГУЛЬЧА

Эргешов Турдумамат,
научный сотрудник кафедры Истории и философии,
Кыргызский национальный аграрный университет
имени И.К. Скрябина
Эмиль Султанов,
исследователь

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS LOCATED IN THE LOWER COURSE OF THE GULCHA RIVER

Ergeshov Turdumamat,
researcher of the Department of History and Philosophy,
Kyrgyz National Agrarian University
named after I.K. Scriabin
Emil Sultanov,
researcher

Аннотация. 2019-2022 жж. Кызыл-Суу айылынын тургуну Турдумамат Эргешовдун жеке чакыруусу жана анын каржылоосу менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых, археология жана этнология институтунун, археология бөлүмүнүн кызматкери Эмил Султанов тарабынан Ош областынын Кара-Суу районунун аймагында жайгашкан Кызыл-Суу айылынын (Гүлчө суусунун төмөнкү, Куршаб суусунун жогорку агымы) аймагында чалгындоо жумуштары жүргүзүлгөн. Изилдөөлөрдүн натыйжасында коло доорунан тартып орто кылымдарга чейинки шаар чалдыбарлары, турак жайлар жана көрүстөндөр табылган.

Негизги сөздөр: *визуалдык кароо, палеонтологиялык катмар, көрүстөндөр, коргон, актам-эйлатан.*

Аннотация. В 2019-2022 гг. сотрудником отдела археологии Института истории, археологии и этнологии Национальной академии наук Кыргызской Республики Султановым Э.К., по приглашению жителя с. Кызыл-Суу Эргешова Турдумамата и его же

финансированием, были проведены рекогносцировочные работы в нижнем течении р. Гулчо (верхнее течение р. Куршаб), в окрестностях с. Кызыл-Суу. Одной из задач стало выявление новых памятников археологии, описание, фотофиксация и по возможности составление визуальной планеграфии памятников. На указанной территории были выявлены различные типы памятников, относящихся к различным хронологическим периодам – от бронзового века до средневековья.

Ключевые слова: *визуальный осмотр, палеонтологический слой, могильники, курган, Актам-Эйлатан.*

Abstract. In 2019-2022, an employee of the archeology department of the IHAE NAS KR Sultanov E.K., at the invitation of a resident of the village Kyzyl-Suu, Ergeshov Turdumamat and his own funding, reconnaissance work was carried out in the lower reaches of the river Gulcho, in the vicinity of the village Kyzyl-Suu. One of the tasks was to identify new archaeological monuments, describe, photograph and, if possible, compile a visual planigraphy of the monuments. In this territory, various types of monuments have been identified, belonging to different chronological periods - from the Bronze Age to the Middle Ages.

Keywords: visual inspection, paleontological layer, burial grounds, mound, Aktam-Eilatan.

2019-2022-жылдары Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых, археология жана этнология институтунун, археология бөлүмүнүн кызматкери Эмил Султанов, Ош областынын, Кара-Суу районундагы Кызыл-Суу айылында менин каржылоом менен чалгындоо жумуштарын жүргүзгөн. Бул иштин максаты жаңы археологиялык эстеликтерди ачып, алардын үстүнөн алгачкы изилдөө иш-аракеттерин жүргүзүү (визуалдык кароо, сүрөткө түшүрүү, картасын түзүү ж.б.) болгон.

Археологиялык иштери Кызыл-Суу айылынын аймагынан агып өткөн Гүлчө дарыясынын төмөнкү агымынын эки жээгинде жүргүзүлдү, натыйжада түздүктө жана тоо этектеринде бир топ эстеликтер табылды. Изилдөөнүн жүрүшүндө эки палеонтологиялык катмар камтылган жерлер да аныкталган, бул катмарларда, негизинен байыркы суу алдында жашаган жаныбарлардын калдыктары сакталып калган.

Кызыл-Суу айлынын аймагында археологиялык эстеликтер Гүлчө суусунун эки жээгинде, жана капчыгайлардын ичтеринде орун алган. Чалгындоо учурунда коло доорунан тартып кечки орто кылымдарга чейинки археологиялык эстеликтер табылды.

Орто кылымдарга таандык коргон (№ 40°25’54,17” E73°15’18,51”) Кызыл-Суу айыл аймагында жайгашкан **Чайчы** айылынын батыш жагында жайгашкан. Азыркы күндө 24м×30м. түзгөн төрт чарчы курулуштун калдыгын көрүүгө болот. Дубалдын калдыктарынын калыңдыгы айрым жерлеринде 3 м. чейин жетет, жер үстүндө 0,3 м. бийиктикке чейин сакталган. Курулуштун түндүк-батыш бурчунда бир бөлмөнүн калдыгын, ал эми чыгыш жагында эки бөлмөнүн калдыктарын байкоого болот. Эстеликтин түндүк-батышында жайгашкан бөлмөнүн ордунда казуу иштери жүргүзүлгөн, чалгындоочу казуу иштери учурунда темирден жасалган соконун башы, ошондой эле карапа идиштин сыныктары табылган.

Карапа буюмдардын калдыктарын изилдегенде эстелик XIV-XVкк. таандык экени аныкталган. Ал эми соконун башы турак жайдын дубалынын үстүнөн табылган, болжол менен бул буюм эстеликтин аймагына кийинки учурларда келиши мүмкүн, анткен ушул сыяктуу

соколор, XIX к. аяк ченинде – XX к. башында жергиликтүү элдер тарабынан кеңири иштетилип келген.

Жергиликтүү элди сурамжылоо учурунда, алар бул жерде курулуш бар экендигин билген эмес, алардын айтымында бул жерде мезгил-мезгили менен суу ташкыны жүрүп турган. Ошол себептен эстеликтин үстү жагында жайгашкан заттар суу менен агып сакталбай калган.

Гүлчө жана Така суусунун кошулган жериндеги **Даңги** деп аталган жерде б.з. I-II кк. таандык көрүстөн (№ 40°25’49,01» E73°16’15,46») табылган. Азыркы күндө бул жерде 10 коргон (курган) орун алган. Эстеликтин аймагы айыл чарба иштерине байланыштуу көп жылдан бери иштетилип келгендиктен, майда коргондор талкаланып жок болгон. Сакталып калган коргондордун дөбөлөрү таш жана топурак менен үйүлгөн, коргондордун диаметри 3-8 м. түзөт, бийктиги 0,4 -0,8 м. Бул көрүстөндө кошумча изилдөөлөрдү жүргүзсө болот.

Байыркы шаар чалдыбары (Омордун дөбөсү) (№40°26’31,87» E73°15’45,65») Кызыл-Суу айыл аймагынын Үңкүр айылында жайгашкан, эстеликтин сакталган түзүлүшү боюнча Шоробашат маданиятынын комплекстерине окшотууга болот. Шоробашат маданиятына таандык эстеликтер Жазы – Кара-Кулжа суу ортолугунун жээктеринде жайгашкандыгын 1960-1970-жж. орус окумуштуусу Ю.А. Заднепровский изилдеген. Акыркы жылдардагы изилдөөлөр көрсөткөндөй, Шоробашат эстеликтери жалпы Ош жана Жалал-Абад областарынын аймактарында кеңири тараган.

Омордун дөбөсү (шаар калдыгы Сары-Кыр тоонун жана Гүлчө дарыясынын ортосунда жайгашкан, эстеликтин түндүк тарабынан Кызыл-Суу суусу, ал эми түштүк-чыгышында Кара-Тар-ата (азыркы аталышы Чалчык булак) сайы жайгашкан, эки сайдын ортосу түздүк болгондуктан, жер иштетүүгө ыңгайлуу болгон, ошол себептен коло доорунда бул жерде алгачкы турак жай орун алган, ал эми эрте темир доорунда ал турак жай өркүндөп-өсүп алгачкы шаарга айланган, административдик курулуштар (цитадель), эстеликтин түштүк-батыш тарабында жайгашкан. Бүгүнкү күндө цитаделдин түштүк-батыш бөлүгү жол куруу учурунда талкаланган, бузулган жеринде шаардын маданий катмарын байкоого болот. Эстеликтин сакталып калган бөлүгү азыркы күндө 266 х166 м. түзөт. Ал эми цитаделдин өлчөмү 97х50 м., бийиктиги 12 м. түзөт, азыркы учурда бул дөбө Омордын дөбөсү деп аталып калган.

Жогоруда белгиленгендей, цитаделдин бузулган жерин казуу учурунда үйдүн калдыктары табылган, үйдүн пайдубалы сай таштарынан тизилип, дубалы пахса менен көтөрүлгөн. Эстеликтин айланасынан карапа идиштердин сыныктары табылган, алар жасалган ыкмалары боюнча 3 доорго таандык экени аныкталды:

1) Төмөнкү катмары кечки коло дооруна таандык карапа идиштин калдыктарынын негизинде аныкталган (аз санда кездешет) - б.з.ч. XIV-XI кк., коло доорунда Кара-Суу районунун, түздүк аймактарында негизинен чуст маданиятына таандык уруулар жашаган, алардын негизги чарбасы дыйканчылык болгон, ошону менен бирге мал чарбачылыгы болгон. Дыйканчылыкка байланыштуу, бул уруулар бир жерде отурукташып, сууга жакын жерлерди өздөштүргөн.

2) Экинчи катмары эрте темир дооруна таандык, изилдөөнүн жүрүшүндө эрте темир дооруна таандык эки маданияттын калдыктары кездешет.

а) Актам-эйлатан мезгилинин акыркы ченинде б.з.ч. VI-IV кк. коло дооруна таандык турак жайлардын үстүндө мал чарбачылыгы менен алектенген уруулар отурукташкан, бирок жогоруда аталгандай алар мал чарбачылыгы менен байланыш болгондуктан, бир жерде

көп жашаган эмес, ошол себептен, бул маданиятка таандык катмар өтө калың эмес. Актам-Эйлатан маданияты алгач Ю. А. Заднепровский тарабынан 1962-ж. илимге киргизилген, бул маданият эки эстеликтин окшоштуктарынын негизинде бөлүнүп чыккан, эйлатан маданияты Өзбекстандын Андижан областынын Хаккулабад шаарынын чыгыш жагында табылган эстеликтин негизинде бөлүнүп чыккан, ал эми Актам маданияты, Кыргызстандын Ала-Бука районунун Актам айылынын тоо этектеринде табылган көрүстөндөрдүн негизинде бөлүнгөн, кийинчерээк бул эки маданияттын окшоштугунун негизинде аталыштары биригип – Актам-эйлатан маданияты деп белгилүү болуп калган. Актам-эйлатан маданиятын калтырган элдер болжолду түрдө тарыхый булактардын негизине таянып азыркы тарыхчылардын маалыматтары боюнча эрте сак урууларына таандык деп божомолдоого болот.

б) Шоробашат маданияты, алгач, 1960-ж. Ю. А. Заднепровский тарабынан, Өзгөн районун Шоробашат (азыркы Бостон айылынын аймагында жайгашкан) эстелигин изилдеп чыгып, анын өзгөчөлүгүнүн негизинде Шоробашат маданиятын бөлүп чыккан, бул маданият б.з.ч. IV - II кк. таандык.

Бул мезгилде Фергана өрөөнүндө Даван мамлекети өкүм сүргөн, ал жөнүндө кытай тарыхчысы Сыма Цяньдын "Ши Цзы" аттуу чыгармасында Даюань деп эскерилген. Давандыктардын чарбасы жөнүндө кеңири маалымат берилген, Даван мамлекети 70тен ашуун шаар-мамлекеттерден (байыркы гректерде *полис* деп аталган) турган бирикмеден түзүлгөн, ошолордун ичинде Омор дөбө шаар чалдыбары да болушу мүмкүн.

Даван бириккен мамлекети Кытай империясынын баскынчы саясатына төрт жыл туруштук берген. Алгач, кытай генералы Ли Гуанли Даван мамлекетинин борбор шаары Эршиден 70 км. алыста жайгашкан Ю шаарын басып алган. Окумуштуулардын божомолу боюнча ал шаар азыркы Өзгөн шаары болушу мүмкүн. Б.з.ч. 102-ж. Ли Гуанли Даван мамлекетин багындырып, мамлекеттин башына Мэйцайды отургузат, бирок ал башкаруучу даван ак сөөктөрү тарабынан өлтүрүлүп, Чаньфэн башкаруучу болуп дайындалат (Сыма Цянь. Исторические записки. М., 2010, с. 199-216).

Кийинки мезгилдерде археологиялык табылгалардын негизинде аныкталгандай, Даван мамлекетинин ордунда көчмөн уруулар отурукташып Кушан мамлекетинин курамына кирген, кийинчерээк, ал көчмөн элдер Кушан мамлекетин башкарган династияларды кыйратып бийликке келишкен.

Фергана өрөөнүндө, бул мезгилге таандык эстеликтер *мархамат мезгили* деп аталып калган, мындай аталыш Өзбекстандын аймагында жайгашкан Мархамат айылынын чет жагынан изилденген эстеликтин атынан келип чыккан. Мархамат мезгилине таандык эстеликтердин, мурдагы шоробашат маданиятынан айырмачылыгы фортификациялык (коргонуучу) курулуштардын жок болгондугу менен, ошондой эле үч бурчту, тик курулуштар менен айырмаланып турат.

Эрте орто кылымдарда Даван мамлекети жөнүндө маалыматтар аз кездешип, б.з. VII к. маалыматтарына ылайык Даван (Полон(а) деп аталып калган) мамлекети батыш-түрк каганы Тон Баатыр (кытайлар Кань Моэдо д.а.) басып алган.

3) Омор дөбөнүн жогорку катмарында орто кылымдарга (VII-VIII кк.) таандык карапа идиштердин сыныктары табылган, бул мезгилдин буюмдары да аз санда кездешет. Жогоруда айтылгандай, бул аймактар Батыш-Түрк каганатынын курамына кирип, бул мезгилде көптөгөн саясий процесстер жүрүп, элдер тез-тезден жер которууга дуушар болгон, ошондуктан, бул мезгилге таандык эстеликтерде маданий катмарлар жакшы сакталбай калган. Азыркы күндө эсте-

ликтин чыгыш жагында турак жайлар орун алгандыгын байкоого болот.

Калмак дөбө жергесиндеги турак жай (№40°26'35,80» E73°15'11,84») Гүлчө суусунун сол жээгинде, Чайчы айылынын кире беришиинде жайгашкан. Бүгүнкү күндө, турак жайдын цитаделинин көпчүлүк бөлүгүн Гүлчө суусу жеп, урап жок болгон. Эстеликтин аймагында азыркы күндө буудай, арпа өстүрүлөт. Эстеликтин тегерегин изилдөө учурунда, жашоо-тиричиликте пайдалануучу карапа идиштердин сыныктары табылган. Цитаделдин бузулган бөлүгүн байкоо учурунда, 1 маданий катмар сакталып калганын көрүүгө болот. Сакталган катмарда бир аз дубалдын калдыктары да калып калган, орто ченинде очоктун, чарбалык чункурдун (таштанды салуучу жай) издери бар. Карапа идиштер боюнча, эстелик б.з.ч. IV к. таандык экени аныкталган. Бул эстелик актам-эйлатан маданиятына таандык уруулар көчмөн чарбачылыктан отурукташкан дыйканчылык чарбачылыгына өткөн учурун көрсөтүп турат, анткени, бул жерден табылган карапа идиштери актам-эйлатан тибиндеги чопо идиштер сыяктуу одоно түрдө жасалган. Адамдар бул жерде бир нече мөөнөт жашап, жер иштеткен. Таштан жасалган сүрмө жаргылчактардын калдыктары мында дыйканчылык өнүккөндүгүнө далил болот.

Калмак дөбө көрүстөнү (№40°26' 35,96» E73°15'07,00») Гүлчө суусунун сол тарабында жайгашкан. Алдын ала кароо учурунда 17 коргон табылган, коргондун дөбөлөрү таштар менен коргондолуп, тегерек жана төрт чарчы формада тизилген, өлчөмү 1,5х2 м., 1,5х2,5 м., 2х3м. түзөт. Алгачкы изилдөөлөрдө бул көрүстөн б.з.ч. VI-IV кк. таандык экендиги аныкталган.

Жалгыз коргон (Алп-Ордо) (№ 40° 26'47,98» E73°14'26,92») – Кызыл-Суу айыл аймагынын Алп-Ордо айлынынын түндүк-батышында жайгашкан. Коргондун дөбөсү таштар менен тургузулуп, тегерек формада болгон, диаметри 13 м., бийиктиги 0,70 м. түзөт, коргондун ортосунда тереңдиги 0,6 м., диаметри 2 м. жеткен чуңкур бар, мындай чуңкур жайдын ички казанагы урап түшкөндүктөн пайда болсо керек. Коргонду шакек формадагы таш-топурактан тургузулган дөңсөө курчап турат. Шакекченин диаметри 127 м. түзөт, таш-топурактан түптөлгөн дөңсөөнүн калыңдыгы жер жерлеринде 2,3- 2,5 м. чейин жетет, ал эми бийиктиги 0,2 м- 0,4 м.

Мындай коргондор, б.з.ч. VII к. эрте сак деген аталыш менен белгилүү болгон урууларга тиешелүү. Эрте сак урууларынын эстеликтери Чыгыш Фергана өрөөнүндө актам-эйлатан маданиятына таандык экенин Ю. А. Заднепровский жазып калтырган.

Илимий басылмаларда шакек формадагы дөңсөө менен курчалган коргондор – херексур деген ат менен белгилүү. Керексур же херексур, монгол тилинен **хэрэгсүүр** – Б. Я. Владимирцовдун жазуусу боюнча, биздин тилге которгондо **хэрэг** (хэрэгс, хергес) – кыргыз, **үүр** – уя дегенди түшүндүрөт, б.а. кыргыздардын уясы, үйү, же жайы деп айтылып келүүдө. Азыркы күндө байыркы коргондор кыргыз элинин арасында – *калмак дөбө, калмактын көрү, мык дөбө, мыктын көрү* деген аталышта белгилүү болсо, монголдордо бардык коргондор херексур аты менен айтылат. Алгач бул термин илимге 1880-ж. Г. Н. Потанин тарабынан киргизилген.

Алп-Ордо сыяктуу коргондор Монголия, Түштүк Сибирь (Алтай, Тыва) жана Казахстандын аймактарында кездешет. Кыргызстандын аймагында Нарын облусунун Кочкор районунун Ара-Көл жергесинде жана Нарын районунун Жапырык жергесинде белгилүү.

Херексурлар кадимки коргондордон айырмачылыгы, коргонду шакек формасындагы дөбө, же таш менен тизилген жолдор курчап турат, алар түзүлүшү боюнча бир нече түргө бөлүнөт. Алтай

херкесурларынын түрлөрүн жана алардын диний ишенимдерге болгон байланышын орус окумуштуулары О. А. Митько, Ю. С. Худяков, Ю. Ф. Кирюшин жана А. А. Тишкиндер изилдеп чыгышкан, бирок алар ушул сыяктуу эстеликтерди дагы изилдөө керек экендигин белгилешкен.

Көпчүлүк учурда херексурлар бирден кезигет, айрым учурда 2-6 чейин бир жерде жолугат, негизинен тоо, адыр астында жайгашышат, тегереги таш менен тизилген шакек формасындагы жол, таш-топурактан үйүлгөн дөңсөө, же терең эмес казылган арыктар менен курчалат. Херексурлардын ичинде же бир киши буюм-тайымдары менен көмүлгөн,

Турак жай жана көрүстөн (№ 40°27’14,07» E73°14’25,96», № 40°27’14, 89» E73°14’22,10»), Кызыл-Суу айыл аймагынын Корок айылынын кире беришинде жайгашкан. Турак жай азыркы күндө Корок айылынын тургундары тарабынан мазар катары эсептелет. Жергиликтүү элдердин айтымында, бул жерде көр казган учурда көптөгөн карапа идиштер жана алардын сыныктары кездешет. Турак жайдан көр казуу мезгилинде эки бүтүн карапа идиш табылган. Карапа идиштер, түзүлүшү жана жасалгасы боюнча Кетмен-Дөбөдөн табылган, IV-VI кк. таандык буюмдарга окшош. Бул турак жайды калтырган элдер, эрте орто кылымдарда Улуу элдер көчү мезгилинин аяк ченинде Кыргызстандын түндүк аймактарынан көчүп келиши мүмкүн, анткени табылган буюмдардын көпчүлүгү колдо, одоно түрдө жасалган, бул уруулар мурда көчмөн болуп, Фергана өрөөнүнө келгенде бир жерге отурукташып, жергиликтүү элдин салтын кабыл алган. Бул жерден жергиликтүү элдерге таандык станокто жасалган карапа идиштердин сыныктары чогултулган. Турак жайда эрте орто кылымдарда элдер канча убакыт жашаганын аныктоого мүмкүнчүлүк болгон жок.

Турак жайдан 118 м. чыгышты карай, ушул эле мезгилге таандык көрүстөн жайгашкан, азыркы күндө ал көрүстөндө “падышалар” тибине таандык 3 коргон сакталып калган, калган катардагы жашоочуларга таандык коргондор бул жерде көп жылдар бою жер иштетүүнүн натыйжасында жер менен түздөлүп кеткен, алардын айрымдарынын издери сакталып калган. Сакталган коргондордун дөбөлөрү таш жана топурак менен үйүлгөн. Эң чоң коргондун диаметри 42 м., бийиктиги - 1,5 м. жетет. Калган эки коргондордун диаметри 33 м. жана 20 м., бийиктиктери 1,2, м. жана 1 м. түзөт.
Бул көрүстөндөн 290 м. түштүк-чыгышты карай ушул эле мезгилге таандык экинчи көрүстөн жайгашкан, ал жерде 16 коргон сакталып калган, калгандарынын издерин, бир жерде чогулган таштардан байкоого болот.

Карапа идиштердин анализинин негизинде аталган эстеликтер IV -VI кк. таандык экендиги аныкталган.

Сооржандын мойногундагы шаар чалдыбары (№ 40°27’08,30» E73°13’27, 72»), эстелик Нокош-Эрен жана Бөөн-Жар сай ортолугунда жайгашкан. Алгач бул жерге көчүп келип отурукташкан элдер, Сооржан-Мойнок тоосунун бир бөлүгү болгон тоо кыркасынын эң жапыс жерине отурукташкан. Алдын ала шаардын алдына атайын бийиктелген секиче жасап, анын үстүнө үйлөрдү, устаканаларды ж.б. курган. Шаар көп жыл бою өкүм сүргөндүгүнө байланыштуу, үйлөрдүн үстү-үстүнө жаңы курулуштар тургузулуп жатып, азыркы күндө эки конус түрүндөгү бийиктикке айланган. Бул шаар Улуу Жибек жолунан өткөн кербендерди көзөмөлдөп турган. Эки конустун ортосунда өтмөк бар, ал өтмөк Алайдан Гүлчө суусун бойлоп келген кербен жолунда Ош шаарына жакын жайгашкан. Кербендер Гүлчө суусун бойлоп төмөн түшүп, Өзгөн, Жалал-Абадга өткөн.

Азыркы күндө сакталган биринчи конус түрүндөгү эстелик, алды жагында трапеция формасында болуп, үстү жагы үч бурчту, чокусу түз болгон ко-

нуска айланат. Эстеликтин алды жагынын өлчөмү түндүктөн-түштүктү карай 179 м., батыштан-чыгышты карай 211 м., үстү жагы 32x52 м. чейин кичирейип кетет. Жалпы бийиктиги 28 м. түзөт.

Эстеликтердин айланасынан көптөгөн карапа идиштин сыныктары, жаныбарлардын сөөктөрү, сүрмө жаргылчактар табылган. Сайдын боюндагы катмарларды изилдөө учурунда дубалдын калдыктары, таштандылар, карапа идиштин сыныктары жана сөөктөр чыккан.

Экинчи эстелик биринчи курулуштан батышты карай 32м. аралыкта жайгашкан, аралыктык өлчөм эки эстеликтин алды жагынан алынган, биринчи курулушка караганда формасы жана көлөмү жагынан айырмаланып турат, чыгыш жагында тектир сыяктуу бөлүгү бар, бул жерден да көптөгөн табылгалар алынган. Табылган буюмдардын негизинде шаар б.з. I-IV кк. таандык экени аныкталган. Мындай эстеликтер Ю. А. Заднепровскийдин аныктамасы боюнча *мархамат* тибиндеги шаарларга таандык. Алар өздөрүнүн микрорельефтик түзүлүшү боюнча башка тарыхый-маданий эстеликтерден айырмаланып, тоо, адыр кыркаларынын учтарында жайгашып, эч кандай коргонуучу дубалы жок, конус түрүндө курулган.

Ушул сыяктуу эстеликтер негизинен дыйканчылык микроазистердин чет жакаларында орун алган, мындай жайгашуу ошол мезгилде Улуу Жибек жолундагы транзиттин күчөшү менен кербендерди көзөмөлдөп, ошол эле учурда тоолуу аймактарда жашаган көчмөн элдерден коргоочу курулуштун милдетин аткарган.

А. Н. Бернштам, Ю. А. Заднепровскийдин ойлору боюнча, бул курулуштар кербен-сарайдын да ролун аткарган. Мисалы, Мады шаар чалдыбары (Мады айылынын борборунда), Ак-Жар шаар чалдыбары (Ак-Жар айылынын чыгыш жагында), Ади-Үнкүр (Жаңы-Арык айылынын түштүк жагында), Шералы шаар чалдыбары (Шералы айылынын чыгыш жагында) ж.б. негизинен Улуу Жибек жолу өткөн жерлерде орун алышкан.

Мархамат мезгилине таандык эстелик алгач Өзбекстандын Мархамат айылынын (Араван району менен чектеш) түштүк-батыш жагында жайгашкан. А. Н. Бернштам тарабынан изилденген. Мархамат шаар чалдыбарына жана дыйканчылык оазиске түштүктө жайгашкан тоолуу аймактардан (Кыргызстандын аймагы) кирүүчү жерлер, адырларда жайгашкан сепилдер тарабынан коргоого алынган. Андай сепилдердин бири Кароол-ата (Кыргызстандын аймагы, Кочубаев айылы), Мархамат шаар чалдыбарынан түштүк-чыгышты карай 6 км аралыкта, Мархамат-Араван-Ош автожолунун түштүк жагында 300 м аралыкта жайгашкан. Кароол-Ата чеби, Араван аска тоо кыркасынын учунда жайгашкан, бийиктиги 20 м. жетет. Фортификациалык максаттары үчүн айланасындагы рельефти пайдаланышкан, чепти үстүнөн караганда үч бурчтуу формада, бурчтарында мунаралар жайгашкан (А. Н. Бернштамдын жазуусу боюнча), азыркы күндө чептин айланасына үйлөр түшүп, айыл болуп кеткен.

А. Н. Бернштам "чеп бир эле коргоо милдети аткарбастан, кербен-сарай да болгон. Анткени, ал Ош шаарынан, андан ары Алай жергесинен келген Улуу Жибек жолунун трассасында жайгашкан", - деп жазып калтырган. Сооржан мойногу шаар чалдыбарынын так тарыхый маалыматын алуу үчүн бул эстеликте кошумча казуу иштерин жүргүзүү керек. Толук казуу иштери, ошол мезгилде конус түрүндөгү курулуштардын пайда болуусун, алардын функциялары жөнүндө так маалыматтарды берет.

Бөөн-Жар сайынын жээгинде жайгашкан турак жай жана көрүстөн (№ 40°27'04,39» E73°12'42,80»), Бөөн-Жар капчыгайында жайгашкан. Сооржан мойногу шаар чалдыбарынан 500 м. батышта орун алган. Капчыгай ортолугундагы

аянты 671x155 м. түздүк жерди изилдөө учурунда, жер үстүнөн бир топ карапа идиштин сыныктары табылган, карапа идиштердин сыныктары жасалышы, формасы жана чопонун структурасы боюнча: актам-эйлатан б.з.ч. VII-IV кк., шоробашат б.з.ч. III-I кк. жана мархамат б.з. I-IV кк. болуп үч тарыхый-маданий мезгилге бөлүнгөн.

Турак жайдын аянтын кароо учурунда түштүк-чыгыш бурчунда өлчөмү 96x94 м., бийиктиги 1,5 м. түзгөн курулуш табылган. Бул курулуштун функциялык тиешесин аныктоого мүмкүнчүлүк болгон жок, анткени мындай курулуш Кыргызстандын аймагында биринчи жолу кездешип жатат. Келечекте бул жерде казуу иштери пландалууда. Ушул эле жерден "падыша" тибиндеги төрт коргон табылган, алардын өлчөмдөрү диаметри – 36 м., 32 м., 29 м. 18 м., ал эми бийиктиги 1,3 -2 м. чейин жетет. Дөбөлөрү таш жана топурактардан тургузулган. Эскерте кетчү жагдай, ар бир коргондун алды жагы тектир сыяктуу курулуштар менен түзүлгөн. Бул анда жашаган элдердин маданий өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат. Ушул сыяктуу коргон Чоң-Алай өрөөнүндө, Арча-Булак көрүстөнүндө казылган, табылган буюмдардын негизинде бул эстеликтер б.з.ч. VI-IV кк. таандык экени аныкталган. Изилдөөлөргө таянып Бөөн-Жар көрүстөндөрү да актам-эйлатан мезгилине (б.з.ч. VII-IV кк.) таандык десе болот.

Корок айылындагы турак жай (№40°27'02,07» E73°15'13,03») - кароол-дөбө. Гүлчө суусунун оң жагында жайгашкан, үстүнөн караганда айланпа түзүлүшүндө болуп, жерден бийиктиги 20 м. түзөт, кароол-дөбөнүн өлчөмү 87x54 м., үстүнөн чогултулган карапа идиштин сыныктарынын негизинде I-IV кк. таандык. Азыркы күндө, эстеликтин үстүндө айылдын көрүстөнү жайгашкан.

Көрүстөн (№ 40°31'17,46» E73°08'52, 96»), Өзгөн районунун Кызыл-Октябрь айыл өкмөтүнө караштуу, Жийделүү-Талаа жергесинин түштүгүнөн орун алган. Куршаб суусунун оң жагында суу жээгиндеги экинчи тектирде жайгашкан. Пролювиалдык жана тектоникалык кыймылдын натыйжасында пайда болгон. Бул жерде 34 коргон бар экендиги аныкталган. Көрүстөндүн микрорельефтик түзүлүшү төмөндөгүдөй: алгач ортосунда «падыша» тибиндеги коргон тургузулган. Тегерегине жакын туугандары жана катардагы кишилер коюлган. "Падыша" тибиндеги коргондун диаметри 20 м., бийиктиги 1,6 м. түзөт. Коргондордун дөбөлөрү таш жана топурактан тургузулган, айрым коргондордун үстүндө чуңкурлар бар, бул чуңкурлар же ошол мезгилде коргонду казып баалуу буюмдарын тоногондун аракетинен же казанактын көчүп түшүүсүнүн натыйжасында пайда болушу мүмкүн. Көрүстөн Кыргызстандын аймагында мурда изилденген эстеликтерге салыштырылып, алдын ала I-IV кк. аныкталган.

Жийделүү-Талаа көрүстөнү (№ 40° 31'25,17» E73°08'30,02»), Куршаб суусунун оң жагындагы тектирде жайгашкан. Түндүктөн түштүккө карай жайгашкан "падыша" тибиндеги төрт коргон табылган. Коргондордун диаметрлери 18м. ден 24 м., бийиктиги 1,2 -1,5 м. чейин жетет. Жийделүү-Талаа мурда дыйканчылык зонасы болуп, жерлер интенсивдүү иштетилгендиктен, жанындагы башка коргондор талкаланышы мүмкүн.

Ушул сыяктуу мурда изилденген көрүстөндөр сак дооруна таандык экени аныкталган, ошолордун негизинде Жийделүү-Талаа көрүстөндөрү да актам-эйлатан маданияты менен белгиленип б.з.ч. VII-IV кк. таандык экендиги аныкталган.

Кочкор-Ата мазары (№ 40°33'15,20» E73°08'02,33»), Куршаб суусунун сол жагында, Кочкор-Ата айылынын маңдайында жайгашкан. Мазар азыркы күндө жергиликтүү элдер тарабынан ыйык жер катары эсептелип, сыйынуучу жайга айланган. Чалгындоо учурунда, бул мазарда ар башка доорго таандык эстелик-

тер бар экендиги аныкталган. Көпчүлүк көрүстөндөр XVI-XVII кк. таандык. Арасында орто кылымдарга, актам-эйлатан мезгилине жана коло дооруна таандык көрүстөндөр да табылган. Айрым учурда кийинки көрүстөндөр мурдагы мезгилдин көрүстөндөрүнүн үстүнө жайгашып калган.

Кызыктуу жагдай, XVI-XVII кк. таандык көрүстөндөрдүн дөбөлөрү караханийлер мезгилине таандык курулуштун кыштары менен арка формасында тургузулган. Бул кыштарды алар кайсы жерден тапканы кызыктырат, анткени мындай сандагы кыштарды алыш үчүн, же чоң курулушту талкалоо керек, же ушул жакта, жакынкы аралыкта кыш чыгаруучу жер болушу мүмкүн. Көпчүлүк көрүстөндөрдүн ооздору кулагандыктан, үстүлөрүндө чуңкурлар пайда болгон, ошондой чуңкурларды кароо учурунда ооздору арча менен тосулганын байкоого болот. Бул мазарды анализдөөнүн негизинде Кызыл-Суунун элдери бул жерлерди XVI к. эле байырлап келгендигин айтса болот.

Гүлчө-Куршаб суусунун жээктериндеги эстеликтердин үстүртөн изилдөөлөрдүн негизинде байыртадан дыйканчылар менен малчылардын зонасы катары кароого болот. Булардын байланышынын негизинде бул аймакта, ошондой эле Кара-Суу, Өзгөн райондорунун тоо этегиндеги аймактарда жаңы типтеги эстеликтер, маданияттар да пайда болгон деп тыянак чыгарууга болот. Демек, байыркы көчмөндөрдүн маданияты, дыйканчылардын «баскынчылыгынын» негизинде жаңы түргө айланып, кийинчерээк тескерисинче көчмөндөр келген учурда, мурдагы фортификациалык курулушу бар шаар чалдыбарлар (Даван мезгили), коргоочу дубалдары жок Кушан тибиндеги шаар-чептерге алмашкан. Жыйынтыктап айтканда, аталган аймактагы эстеликтерди изилдөө Кыргызстандын тарыхынын жаңы барактарын ачып берет деген ишеничтебиз.

Адабияттар:

1. Бернштам А. Н. Древняя Фергана: (Науч.-попул. очерк) / Акад. наук Узб. ССР. Ин-т истории и археологии. - Ташкент: Изд-во Акад. наук УзССР, 1951. - 47 с.
2. Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы. - Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР. [Ленингр. отд-ние], 1962. - 328 с., 3 л. ил.: ил.; 27 см. - (Материалы и исследования по археологии СССР/ Акад. наук СССР. Ин-т археологии; № 118).
3. Заднепровский Ю. А. Археологические памятники южных районов Ошской области: (Середина I тысячелетия до н. э. - середина I тысячелетия н. э.) / Акад. наук Кирг. ССР. Ин-т истории. - Фрунзе: Изд-во Акад. наук Кирг. ССР, 1960. - 175 с., 1 л. карт.: ил.
4. Кирюшин Ю. Ф., Тишкин А. А. Скифская эпоха Горного Алтая. Ч. I : Культура населения в раннескифское время. – Барнаул, 1997.
5. Потанин Г. Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – СПб.: Типография Киршбаума, 1881. – Т. II. 230-237.
6. Сыма Цянь (145 или 135-ок. 86 г. до н. э.). Исторические записки (Ши цзи) / Сыма Цянь ; пер. с китайского и комментарий Р. В. Вяткина и В. С. Таскина ; [вступит. ст. М. В. Крюкова]. - Москва: Наука, 1972, - (Памятники письменности Востока / Акад. наук СССР, Отд-ние истории, Ин-т востоковедения; ...). Т. 9 / пер. с кит., коммент. под ред. А. Р. Вяткина; вступ. ст. А. Р. Вяткина. - 2010. - 622, [1] с.: портр.; ISBN 5-02-018264-8.
7. Ташбаева К. И. Культура ранних кочевников Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н.э.). - Бишкек: Илим, 2011. 274 с. - ISBN 978-9967-11-319-0.

8. Худяков Ю. С., Скобелев С. Г., Митько О. А., Борисенко А. Ю., Оразбекова Ж. Особенности погребальной обрядности раннескифского населения долины реки Ээрбек в Туве // Археология, этнография и антропология Евразии. 2013. № 1 (53). С. 104-113.
9. Чугунов К.В. Херексуры Центральной Азии // https://arheologija.ru/hereksuryi-tsentralnoy-azii/.